

From Demonstrative Hermeneutics to Sacred Reason: A Re-reading of Ibn Rushd in Dinani's Thought

Fateme Ahmadi¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran. E-mail: ahmadi.f@lu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received :

Received in revised form :

Accepted :

Available online :

Keywords:

Ibn Rushd,
Ebrahimi Dinani,
demonstrative interpretation,
sacred reason,
comparative hermeneutics,
religious rationality

ABSTRACT

This article aims to explain and critically examine Gholamhossein Ebrahimi Dinani's reading of Ibn Rushd's Peripatetic tradition. It investigates whether Dinani merely offers a historical rereading of Ibn Rushd's demonstrative interpretation or, by relocating Ibn Rushd's concepts within the horizon of Transcendent Philosophy and Illuminationist wisdom, develops a distinctive interpretation that shifts the boundaries of the Peripatetic tradition. The study employs philosophical and comparative analysis. It first reconstructs Ibn Rushd's account of interpretation, demonstration, and the relation between reason and revelation. It then examines Dinani's conception of reason, sacred reason, and the existential dimension of knowledge, comparing these themes with the basic premises of Ibn Rushd's Peripatetic framework. Finally, it critically evaluates the extent to which Dinani's interpretation is compatible with, or departs from, Ibn Rushd's philosophical system. The findings show that Dinani does not understand Ibn Rushd's demonstrative reason merely at the level of conceptual logic and discursive argumentation. By emphasizing the luminous character of reason and its relation to the degrees of being, he elevates it to the level of sacred reason. In this account, sacred reason does not negate demonstration; rather, it represents its ontological transcendence and expansion into a broader horizon of knowledge. Nevertheless, this interpretation brings Ibn Rushd closer to a thinker of intuition and illumination than to a philosopher primarily committed to demonstrative reasoning. Such a move creates tension with certain central premises of Ibn Rushd's Peripatetic system. Dinani's reading of Ibn Rushd is not a merely historical reconstruction but a creative, ontological reinterpretation that reformulates Peripatetic concepts within the horizon of Illuminationist and Transcendent Philosophy. While this reading may open new possibilities for religious rationality and the relation between reason and revelation, it requires a more precise hermeneutical distinction between an interpretation grounded in Ibn Rushd's texts and a systematic reinterpretation informed by Dinani's own philosophical commitments.

Cite this article: Ahmadi, Fatemeh. (2026). From Demonstrative Interpretation to Sacred Intellect: A Re-reading of Ibn Rushd in Dinani's Thought. *Teachings of Islamic Philosophy*, (Volume Number), Issue Number, Article Page Range. DOI.

© The Author(s).

Publisher: Razavi University of Islamic Sciences

Extended Abstract

Introduction

This article aims to explain and critically assess Gholamhossein Ebrahimi Dinani's reading of the Peripatetic tradition of Ibn Rushd. The central problem of the study is whether Dinani, in dealing with Ibn Rushd's notion of demonstrative interpretation, merely offers a historical reconstruction or instead reinterprets it within the framework of Transcendent Theosophy and Illuminationism in a way that displaces the boundaries of the Peripatetic tradition. The main hypothesis is that Dinani elevates Ibn Rushd's demonstrative intellect to the level of sacred intellect, thereby presenting an ontological conception of reason that goes beyond purely conceptual logic and moves toward light, intuition, and existential transcendence. The significance of this topic lies in the fact that the relation among reason, interpretation, philosophy, and revelation remains one of the most fundamental issues in Islamic intellectual history. In the contemporary context, re-readings of classical philosophers such as Ibn Rushd can contribute to a deeper understanding of religious rationality and its philosophical possibilities. Dinani's approach is especially important because it does not merely repeat the historical language of the tradition, but seeks to reconstruct classical concepts in a broader metaphysical horizon. Accordingly, the study investigates whether this reconstruction remains faithful to the original meaning of Ibn Rushd or whether it transforms the Peripatetic framework into a new philosophical vision.

Method

The study employs philosophical and comparative analysis. First, the principal concepts in Ibn Rushd's texts, especially interpretation, demonstrative intellect, and the relationship between philosophy and Sharia, are reconstructed from primary sources. Then Dinani's interpretation of these concepts is examined through his philosophical writings and discussions in order to identify the points at which he departs from, revises, or transcends the original Peripatetic framework. The research is library-based and text-centered, relying on close reading of philosophical texts rather than empirical data. The analytical process proceeds in three stages. In the first stage, the conceptual structure of Ibn Rushd's thought is clarified, with particular attention to the role of demonstration, levels of interpretation, and the defense of philosophy against literalist readings of religion. In the second stage, Dinani's philosophical language is examined, especially his emphasis on light, intuition, intellectual presence, and the sacred dimension of reason. In the third stage, the two frameworks are compared in order to determine whether Dinani's reading should be understood as a historical commentary, a philosophical expansion, or a hermeneutical transformation.

Results

The findings indicate that Dinani does not treat reason merely as an instrument of formal argumentation or logical deduction. Rather, he raises it to a luminous and sacred level. In his reading, sacred intellect is not opposed to demonstrative intellect but represents its higher fulfillment. Thus, Ibn Rushd is reintroduced not simply as a defender of philosophical proof, but as a thinker whose rational project can be reinterpreted in a more ontological and spiritual direction. At the same time, this interpretation creates a significant tension. Ibn Rushd's own texts strongly emphasize the clarity of proof, the distinction among levels of discourse, and the rational defense of philosophy against misreading. The concept of sacred intellect, however, is not explicitly present in his thought in the form proposed by Dinani. Therefore, while Dinani's reading opens new possibilities for understanding the relation between philosophy and spirituality, it also raises questions about historical fidelity and textual precision. The study shows that Dinani's interpretation is philosophically productive but hermeneutically expansive.

Conclusions

The article concludes that Dinani's reading of Ibn Rushd is best understood not as a strict historical reconstruction, but as a creative philosophical reinterpretation. It is creative because it reveals new dimensions of reason within Islamic philosophy and places Ibn Rushd in dialogue with illuminationist and transcendence-oriented metaphysics. It is also productive because it highlights the possibility of thinking about reason beyond the narrow boundaries of formal demonstration. However, this reinterpretation also requires caution. A distinction must be maintained between faithful historical interpretation and philosophical re-appropriation. If this distinction is ignored, Ibn Rushd's own conceptual system may be read through categories that belong to a different philosophical horizon. The article therefore argues that Dinani's approach enriches contemporary Islamic philosophy, but its validity depends on whether it is presented as a philosophical expansion rather than a direct historical description. In sum, Dinani moves Ibn Rushd from the level of a philosopher of demonstrative reason toward the horizon of luminous and sacred intellect. This shift contributes to the renewal of Islamic philosophical discourse, but it also problematizes the boundary between interpretation, reconstruction, and philosophical transformation.

Author Contributions

The authors contributed equally to the conception of the article, textual analysis, drafting of the manuscript, revision, and final editing.

Data Availability Statement

No data were generated or analyzed in this study.

Acknowledgements

The authors would like to thank those who contributed intellectually and technically to the preparation of this article.

Ethical Considerations

The authors declare that they have observed all ethical principles in preparing this article and have avoided plagiarism, fabrication, falsification, and any form of research misconduct.

Funding

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted Technologies in the Writing Process

In preparing this article, the authors used no generative AI or AI-assisted technologies.

از تأویل برهانی تا عقل قدسی: بازخوانی ابن‌رشد در اندیشه دینانی

فاطمه احمدی

استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. رایانامه دانشگاهی: (ahmadi.f@lu.ac.ir)

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:

تاریخ بازنگری:

تاریخ پذیرش:

تاریخ انتشار:

کلیدواژه‌ها:

ابن‌رشد، ابراهیمی دینانی، تأویل برهانی، عقل قدسی، هرمنوتیک تطبیقی، عقلانیت دینی

این مقاله با هدف تبیین و نقد خوانش غلامحسین ابراهیمی دینانی از سنت مشایی ابن‌رشد انجام شده است. مسئله اصلی این است که آیا دینانی در مواجهه با تأویل برهانی ابن‌رشد به بازخوانی تاریخی اندیشه او بسنده می‌کند، یا با درونی‌سازی مفاهیم ابن‌رشد در افق حکمت متعالیه و اشراق، تفسیری متمایز عرضه می‌دارد که مرزهای سنت مشایی را جابجا می‌کند. پژوهش با روش تحلیل فلسفی و تطبیقی انجام شده است. ابتدا مبانی تأویل، برهان و نسبت عقل و شریعت در آثار ابن‌رشد بازسازی می‌شود؛ سپس تلقی دینانی از عقل، عقل قدسی و ساحت وجودی معرفت بررسی و با مبانی مشایی ابن‌رشد مقایسه می‌گردد. در گام نهایی، میزان سازگاری یا فاصله گرفتن خوانش دینانی از دستگاه فکری ابن‌رشد با رویکردی انتقادی ارزیابی می‌شود. یافته‌ها نشان می‌دهد که دینانی عقل برهانی ابن‌رشد را صرفاً در سطح منطق مفهومی و استدلالی فهم نمی‌کند، بلکه با تأکید بر نوری بودن عقل و پیوند آن با مراتب وجود، آن را تا مرتبه عقل قدسی ارتقا می‌دهد. در این تلقی، عقل قدسی نفی برهان نیست، بلکه تعالی وجودی و گسترش افق معرفتی آن به شمار می‌آید. با این حال، این تفسیر ابن‌رشد را از چهره یک فیلسوف عمدتاً استدلالی به متفکری نزدیک به شهود و اشراق تبدیل می‌کند؛ امری که با برخی مبانی خاص سنت مشایی و ساختار استدلالی اندیشه ابن‌رشد تنش دارد. نتیجه پژوهش آن است که خوانش دینانی از ابن‌رشد، بازخوانی تاریخی صرف نیست، بلکه تفسیری خلاقانه و وجودشناختی است که مفاهیم مشایی را در افق حکمت اشراقی و متعالیه بازصورت‌بندی می‌کند. این خوانش می‌تواند ظرفیت‌هایی تازه برای عقلانیت دینی و نسبت عقل و وحی فراهم آورد، اما از منظر هرمنوتیکی، نیازمند مرزبندی روشن‌تر میان تأویل مبتنی بر متن ابن‌رشد و تفسیر نظام‌مند برآمده از مبانی فلسفی دینانی است.

استناد: احمدی، فاطمه. (۱۴۰۵). از تأویل برهانی تا عقل قدسی: بازخوانی ابن‌رشد در اندیشه دینانی. *آموزه‌های فلسفه اسلامی*، (شماره دوره)، شماره نشریه، آغاز و پایان صفحات مقاله. شناسه دیجیتالی دی‌او‌آی.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

مقدمه

نسبت میان عقل و وحی از بنیادی‌ترین مسائل در سنت فلسفه اسلامی است؛ مسئله‌ای که نه تنها در سطح معرفت‌شناسی و الهیات، بلکه در لایه‌های عمیق‌تر هستی‌شناسی و تفسیر حقیقت دینی نیز حضوری تعیین‌کننده دارد. در این میان، ابن‌رشد به‌مثابه یکی از برجسته‌ترین فیلسوفان مشایی می‌کوشد با اتکا به منطق برهانی، نسبت فلسفه و شریعت را از تعارض ظاهری به هماهنگی حقیقی سوق دهد. وی در فصل‌المقال تصریح می‌کند که نظر عقلی برهانی و دلالت شرعی در تعارض واقعی با یکدیگر نیستند، زیرا حق با حق تعارض ندارد (ابن‌رشد، ۱۳۷۷، ص. ۹۸). بر همین اساس، تأویل در اندیشه او نه گریز از متن، بلکه روشی عقلانی برای عبور از ظاهر به لایه‌های عمیق‌تر معناست؛ روشی که در آن برهان فلسفی امکان فهمی ژرف‌تر از وحی را فراهم می‌آورد (ابن‌رشد، ۱۳۷۷، ص. ۹۹-۱۰۲). از این حیث، ابن‌رشد نماینده عقلانیتی است که عقل را معیار کشف انسجام حقیقت و ابزار رفع تعارضات ظاهری می‌داند.

در مقابل این سنت، غلامحسین ابراهیمی دینانی در آثار خود عقل را صرفاً نیروی استدلال‌گر یا ابزار داوری مفهومی نمی‌داند، بلکه آن را حقیقتی وجودی، نوری و حضوری تعریف می‌کند که با هستی پیوندی بنیادین دارد. دینانی تأکید می‌ورزد که عقل در عالی‌ترین مرتبه خود نه صرفاً وسیله شناخت، بلکه نحوه ظهور حقیقت در جان انسان است (دینانی، ۱۳۸۱، صص. ۴۵-۵۲). مسئله اصلی این مقاله، ارزیابی مواجهه دینانی با سنت ابن‌رشد است. اینکه آیا دینانی در بازخوانی تأویل برهانی ابن‌رشد، به نتایج وفادار به مبانی مشایی دست یافته است، یا با درونی‌سازی مفاهیم ابن‌رشد در بستر حکمت اشراقی و صدرایی، تفسیری متمایز ارائه داده که مرزهای سنت مشایی را جابجا کرده است؟

اهمیت این پرسش در آن است که اگر دینانی قرائتی وجودشناختی از عقل ابن‌رشد ارائه می‌دهد، باید بررسی شود که آیا این تفسیر، برآمده از متن ابن‌رشد است یا تحمیل الگوی اشراقی بر دستگاه مشایی است. از این رو، این مقاله در پی یک مواجهه انتقادی است؛ یعنی بررسی این نکته که آیا گذار از عقل برهانی ابن‌رشد به عقل قدسی دینانی، نوعی گسست از سنت عقلانی فلسفی است یا تعمیق آن؟

پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات فراوانی پیرامون ابن‌رشد و جایگاه برهان در اندیشه او و همچنین بررسی‌های متعددی در باب عقل و علم حضوری در نظام فکری دینانی صورت گرفته است؛ از جمله حنا فاخوری و خلیل جر در جلد دوم کتاب تاریخ فلسفه در جهان اسلامی (۱۳۸۰) به تبیین جایگاه برهان، دفاع عقلانی از فلسفه در برابر متکلمان و نسبت میان شریعت و حکمت در منظومه فکری ابن‌رشد پرداخته‌اند، و غلامرضا اعوانی نیز در اثر خود با عنوان حکمت و هنر معنوی (۱۳۹۰) به بررسی مراتب عقل، ساحت قدسی خرد و نسبت معرفت برهانی با علم حضوری در سنت حکمت اسلامی هم‌افق با رویکرد معاصر توجه داشته است. با این حال، مسئله نسبت میان تأویل برهانی ابن‌رشد و گذار آن به عقل قدسی در خوانش غلامحسین ابراهیمی دینانی تاکنون به صورت مستقل و انتقادی واکاوی نشده است و مقاله حاضر می‌کوشد این خلا مفهومی را بررسی و تحلیل نماید. با این حال، شکاف پژوهشی در اینجا است که هنوز تحلیل انتقادی منسجمی پیرامون نحوه مواجهه دینانی با ابن‌رشد وجود ندارد. غالب آثار یا به‌صورت توصیفی به این دو پرداخته‌اند و یا نسبت این دو را بدون نقد مبنایی

پذیرفته‌اند. بنابراین، مقاله حاضر درصدد است با فراتر رفتن از گزارش صرف، به ارزیابی این نکته پردازد که آیا دینانی با تأکید بر نوری بودن عقل، ابن رشد را از فیلسوفی استدلالی به فیلسوفی شهودگرا تبدیل کرده است یا خیر؟

اگرچه در مطالعات معاصر بر تأثیر عقل‌گرایی ابن رشد در بستر فلسفه غرب و آستانه رنسانس تأکید فراوان شده است (محمودپور و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۲۳۸)، اما بازخوانی انتقادی عقلانیت ابن رشدی در سنت فلسفه اسلامی معاصر ایران، به‌ویژه در قرائت حکیمان متأخری همچون غلامحسین ابراهیمی دینانی، زاویه دیگری از نسبت عقل، برهان و شریعت را آشکار می‌سازد. بر این اساس، مقاله حاضر با روش تحلیل فلسفی و تطبیقی سامان یافته است. این روش نه به معنای مقایسه‌ای مکانیکی، بلکه به معنای سنجش سازگاری درونی خوانش دینانی با متن ابن رشد است. در این مسیر، مقاله می‌کوشد در سه گام اصلی حرکت کند. نخست، بازسازی منطق تأویل در سنت مشایی ابن رشد؛ دوم، تبیین جایگاه عقل قدسی در نظام فکری دینانی؛ و سوم، نقد این بازخوانی؛ به این معنا که آیا این رویکرد، ظرفیت‌های تمدنی عقلانیت دینی را گسترش می‌دهد یا چالش‌های هرمنوتیکی جدی در انطباق با نظام مشایی ایجاد می‌کند؟

فرضیه مقاله آن است که خوانش دینانی از ابن رشد، یک تفسیر خلاقانه و متمایز است که عقلانیت برهانی را نه نفی، بلکه در افق حکمت وجودی بسط می‌دهد. با این حال، این پژوهش استدلال می‌کند که این بسط، مرزهای دقیق میان تأویل مشایی و تفسیر اشراقی را دچار ابهام می‌کند و نیازمند تمایزگذاری‌های دقیق‌تری است که مقاله حاضر درصدد تبیین آن است.

۱. چارچوب نظری: مبنای مقایسه ابن رشد و دینانی

مسئله اصلی این پژوهش، صرف مقایسه تاریخی میان ابن رشد و غلامحسین ابراهیمی دینانی نیست، بلکه بررسی این پرسش است که دینانی در مواجهه با ابن رشد چه نوع خوانشی از عقلانیت فلسفی اسلامی عرضه می‌کند. به بیان دقیق‌تر، مقاله در پی آن است که روشن سازد آیا دینانی صرفاً تقریری معاصر از سنت عقل‌گرایی فلسفی در جهان اسلام به دست می‌دهد، یا آنکه با بازخوانی میراث فلسفی پیشینیان به‌ویژه ابن رشد، تفسیری متمایز از حقیقت و جایگاه عقل ارائه می‌کند.

اهمیت این مسئله در آن است که بدون تبیین دقیق نسبت دینانی با ابن رشد، مقایسه این دو متفکر به گزارشی توصیفی و فاقد مسئله پژوهشی فروکاسته می‌شود. در یک مقاله پژوهشی، صرف بیان شباهت‌ها و تفاوت‌ها کفایت نمی‌کند، بلکه باید روشن شود که نقطه اختلاف، نوآوری یا تحول مفهومی در کجاست. از این رو، پرسش بنیادین این مقاله چنین صورت‌بندی می‌شود: آیا دینانی با طرح عقل قدسی، از الگوی عقل برهانی ابن رشد عبور می‌کند و تلقی تازه‌ای از عقل فلسفی در سنت اسلامی به دست می‌دهد، یا آنکه سخن او همچنان در امتداد همان سنت پیشین و بدون تمایز اساسی قابل فهم است؟

بر همین اساس، فرضیه مقاله آن است که دینانی در عین وفاداری به اصل عقلانیت فلسفی در سنت اسلامی، خوانشی توسعه‌یافته و متمایز از عقل عرضه می‌کند؛ خوانشی که در آن عقل از سطح استدلال منطقی و برهانی فراتر می‌رود و با ساحت وجود، حضور و انکشاف حقیقت پیوند می‌یابد. بنابراین، موضوع این پژوهش، بررسی نسبت میان دو تلقی از عقلانیت فلسفی اسلامی است: یکی در صورت برهانی و دیگری در صورت وجودی-قدسی.

۱-۱. ابن رشد و صورت‌بندی عقل برهانی

ابن رشد از مهم‌ترین نمایندگان عقل‌گرایی فلسفی در سنت اسلامی است. اهمیت او در این است که کوشید نسبت عقل و شریعت را بر پایه برهان، تأویل و انسجام منطقی توضیح دهد. در دستگاه فکری او، عقل فلسفی شأنی معتبر و مستقل دارد و انسان از طریق استدلال برهانی می‌تواند به فهم حقیقت نائل شود. از این منظر، عقلانیت ابن‌رشدی بر وضوح مفهومی، استدلال منطقی و انتظام برهانی تکیه دارد. (Ibn Rushd, 1972, p.52)

در این چارچوب، عقل در درجه نخست، ماهیت معرفتی و استدلالی دارد. هرچند ابن‌رشد میان عقل و دین تعارض ذاتی نمی‌بیند، اما نسبت این دو را عمدتاً از طریق تأویل عقلانی و برهان فلسفی توضیح می‌دهد. بنابراین، ابن‌رشد را می‌توان نماینده صورتی از عقلانیت فلسفی دانست که حقیقت را در افق استدلال، برهان و نظم مفهومی جست‌وجو می‌کند. این نکته برای مقاله حاضر مبنایی اساسی دارد، زیرا هرگونه داوری درباره تداوم یا تمایز دینانی در نسبت با ابن‌رشد منوط به فهم دقیق همین الگوی عقل برهانی است.

۱-۲. دینانی و بازخوانی عقل فلسفی

غلامحسین ابراهیمی دینانی نیز در امتداد سنت فلسفه اسلامی از عقل دفاع می‌کند، اما عقل در اندیشه او تنها به معنای نیروی استدلال صوری و مفهوم‌پردازی منطقی نیست. در قرائت وی، عقل افزون بر حیث برهانی، دارای ساحت وجودی و حضوری نیز هست. به همین سبب، دینانی عقل را نه فقط ابزار استدلال، بلکه نحوه‌ای از حضور انسان در حقیقت تلقی می‌کند. در این افق، فلسفه صرفاً فعالیت ذهنی و انتزاعی نیست، بلکه نوعی سلوک فکری در مسیر انکشاف وجود به شمار می‌آید. (Dinani, 1389, p. 120)

آنچه در اندیشه دینانی با عنوان عقل قدسی مطرح می‌شود، بیانگر توسعه قلمرو عقل است نه نفی عقل برهانی. بدین معنا، عقل برهانی در آثار او طرد نمی‌شود، بلکه در افقی گسترده‌تر و عمیق‌تر بازتفسیر می‌گردد. از این رو، نقطه اصلی مقاله در اینجا آشکار می‌شود. اینکه اگر ابن‌رشد عقل را بیشتر در افق برهان و تأویل عقلانی صورت‌بندی می‌کند، دینانی می‌کوشد همان عقل را در ساحت وجودی و قدسی بازخوانی کند. بنابراین، پرسش اصلی این نیست که کدام یک عقل‌گرا هستند، بلکه این است که عقل‌گرایی در هر یک چه معنایی دارد و آیا دینانی با این بازخوانی، از چارچوب ابن‌رشدی فراتر می‌رود یا نه.

۱-۳. مبنای مقایسه و جهت‌گیری انتقادی مقاله

مبنای اصلی مقایسه در این مقاله، تحلیل دو تلقی از عقلانیت فلسفی در سنت اسلامی است. نخست، عقلانیت برهانی در ابن‌رشد؛ و دوم، عقلانیت وجودی-قدسی در دینانی. این مقایسه نباید به صورت صرفاً گزارشی انجام گیرد، بلکه لازم است وجه انتقادی آن نیز روشن شود. اگر گفته شود دینانی خوانشی متمایز از ابن‌رشد دارد، باید دقیقاً نشان داده شود که این تمایز در کدام مؤلفه‌ها رخ می‌دهد: در تعریف عقل، در نسبت عقل و وحی، در قلمرو برهان، یا در پیوند عقل با وجود و حقیقت.

همچنین باید بررسی شود که آیا این بازخوانی، توسعه درونی در سنت عقل فلسفی اسلامی است یا آنکه با افزودن عناصر وجودی و حضوری، از دقت مفهومی عقل برهانی فاصله می‌گیرد. بدین ترتیب، مقاله تنها در پی اثبات تفاوت نیست، بلکه می‌کوشد اعتبار فلسفی این تفاوت را نیز ارزیابی کند. به بیان دیگر، اگر دینانی خوانش خاصی از ابن‌رشد یا از سنت

عقل‌گرایی اسلامی عرضه می‌کند، باید روشن شود که این خوانش تا چه اندازه قابل دفاع است و آیا می‌توان آن را استمرار سنت عقلانی اسلامی دانست یا نوعی بازسازی جدید از آن.

۴-۱. نتیجه نظری چارچوب مقاله

بر پایه آنچه گفته شد، چارچوب نظری این مقاله بر یک ادعای روشن استوار است. اینکه موضوع مقاله، بررسی نسبت میان عقل برهانی در ابن‌رشد و عقل قدسی در دینانی، با هدف تبیین حدود تداوم و تمایز این دو تلقی از عقلانیت فلسفی اسلامی است. در این چارچوب، ابن‌رشد نماینده صورت کلاسیک عقل برهانی است و دینانی نماینده بازخوانی معاصر این عقل در افق وجودی و قدسی. بدین ترتیب، مقاله بر یک مسئله مشخص متمرکز می‌شود. اینکه آیا دینانی در تفسیر عقل فلسفی، خوانشی متمایز از ابن‌رشد عرضه می‌کند؟ و اگر چنین است، این تمایز چه مبانی، پیامدها و چه نقاط قابل نقدی دارد.

۲. تأویل برهانی و استدلال عقل در اندیشه ابن‌رشد

۱-۲. عقل برهانی و ساختار استدلال در ابن‌رشد

ابن‌رشد را می‌توان از برجسته‌ترین مدافعان عقل فلسفی در سنت اسلامی و از مهم‌ترین نمایندگان تفسیر ارسطویی از فلسفه دانست. در اندیشه او، عقل فلسفی بیش از هر چیز در قالب برهان معنا می‌یابد. مقصود از عقل برهانی، عقلی است که از طریق مقدمات یقینی و بر پایه صورت‌بندی منطقی، به نتایج ضروری دست می‌یابد. از این رو، برهان در دستگاه فکری ابن‌رشد نه صرفاً یکی از شیوه‌های استدلال، بلکه معتبرترین راه وصول به معرفت یقینی است (فخری، ۲۰۰۴، ص. ۸۳).

ساختار استدلال در اندیشه ابن‌رشد بر قیاس برهانی و تمایز دقیق میان مراتب استدلال استوار است. او، در امتداد سنت منطقی ارسطویی، بر آن است که باید میان برهان، جدل و خطابه تفاوت نهاد؛ زیرا تنها برهان است که از مقدمات یقینی به نتیجه ضروری می‌رسد، در حالی که جدل و خطابه به ترتیب بر مشهورات و اقناع تکیه دارند. بدین ترتیب، عقل فلسفی نزد ابن‌رشد استقلال خود را از روش‌های کلامی و اقناعی از همین حیث به دست می‌آورد. اینکه اعتبار آن نه بر مقبولیت اجتماعی یا پیش‌فرض‌های مذهبی، بلکه بر ضرورت منطقی و انسجام استدلالی استوار است (ابن‌رشد، ۱۹۷۲، ص. ۳۲).

بر این اساس، عقل در اندیشه ابن‌رشد پیش از هر چیز شأن معرفت‌شناختی و استدلالی دارد. کارکرد اصلی آن تحلیل مفاهیم، تنظیم نسبت میان مقدمات و نتایج، و کشف حقیقت در افق استدلال ضروری است. این نکته برای مقاله حاضر اهمیت بنیادی دارد، زیرا یکی از محورهای اصلی مقایسه با دینانی، دقیقاً همین تعیین ماهیت عقل است. اینکه آیا عقل اساساً در افق برهان تعریف می‌شود یا می‌توان برای آن ساحتی فراتر از استدلال ضروری نیز قائل شد.

۲-۲. تأویل برهانی و نسبت ظاهر و باطن

یکی از عناصر مهم در دستگاه فکری ابن‌رشد، نظریه تأویل است؛ نظریه‌ای که از طریق آن می‌کوشد نسبت میان شریعت و فلسفه را توضیح دهد. مبنای اصلی این دیدگاه آن است که حقیقت با حقیقت تعارض ندارد؛ بنابراین، اگر نتیجه برهان یقینی با ظاهر برخی نصوص ناسازگار به نظر برسد، باید این ناسازگاری را در سطح دلالت و فهم متن جست‌وجو کرد، نه در خود حقیقت. در چنین وضعی، تأویل به منزله روشی برای انتقال لفظ از معنای ظاهری به معنایی دیگر به کار می‌رود، مشروط بر آنکه این انتقال با قواعد زبان و ضرورت عقلی سازگار باشد (ابن‌رشد، ۱۹۷۲، ص. ۳۸).

در این چارچوب، ابن رشد شریعت را دارای سطوح متفاوت دلالت می‌داند. برخی از معانی دینی به گونه‌ای بیان شده‌اند که برای عموم مخاطبان قابل فهم باشند، در حالی که برخی دیگر تنها برای اهل نظر و برهان قابل درک‌اند. از این رو، تأویل نزد او نه مجوزی عام برای کنار گذاشتن ظاهر نص، بلکه روشی تخصصی و محدود است که تنها در موارد تعارض ظاهری میان نص و برهان یقینی و تنها برای اهل برهان اعتبار دارد (ابن رشد، ۱۹۷۲، ص. ۵۲).

اهمیت این نظریه در آن است که ابن رشد از طریق آن، هم استقلال عقل فلسفی را حفظ می‌کند و هم از تقابل ساده‌انگارانه میان فلسفه و شریعت پرهیز دارد. بدین معنا، تأویل برهانی ابزار سازگار کردن شریعت با برهان نیست، بلکه روشی برای نشان دادن هماهنگی درونی آن دو در سطح حقیقت است. این مؤلفه در مقاله حاضر اهمیت ویژه دارد، زیرا یکی از نقاط اصلی مقایسه با دینانی، نحوه فهم نسبت عقل با متن دینی و حدود مداخله عقل در تفسیر آن است.

۲-۳. نسبت عقل و وحی در افق مشائی

در افق فکری ابن رشد، عقل و وحی دو منشأ متعارض نیستند، بلکه دو طریق متفاوت برای اشاره به حقیقت واحدند. از آنجا که منشأ هر دو خداوند است، تعارض واقعی میان آن‌ها ناممکن است؛ از این رو، هر جا ناسازگاری دیده شود، باید آن را ناشی از بدفهمی در استدلال یا فهم ظاهری از نص دانست. ابن رشد این اصل را با این تعبیر بیان می‌کند که حق با حق ضدیت ندارد، بلکه با آن موافقت می‌کند (ابن رشد، ۱۹۷۲، ص. ۳۵).

با این همه، تفاوت عقل و وحی در اندیشه او به سطح روش و مخاطب بازمی‌گردد. وحی حقیقت را در قالب‌هایی عرضه می‌کند که برای عموم مردم قابل دریافت باشد؛ از این رو، زبان آن غالباً خطابی، تمثیلی و متناسب با مراتب مختلف فهم انسانی است. در مقابل، فلسفه از طریق برهان و استدلال قطعی به همان حقیقت نزدیک می‌شود. بدین ترتیب، تمایز میان عقل و وحی نه تمایز در متعلق حقیقت، بلکه تمایز در شیوه بیان و نحوه وصول به حقیقت است.

این تلقی، جایگاه فلسفه را در نسبت با کلام نیز روشن می‌کند. ابن رشد علم کلام را به سبب اتکای آن بر مشهورات و روش‌های جدلی، در مرتبه‌ای فروتر از برهان فلسفی قرار می‌دهد. از نظر او، فلسفه از آن حیث که برهان‌محور است، می‌تواند تفسیر دقیق‌تری از نسبت انسان با حقیقت به دست دهد. بنابراین، استقلال عقل در اندیشه ابن رشد به معنای گسست از وحی نیست، بلکه به معنای اعتبار داشتن روشی خاص برای کشف حقیقت است؛ روشی که در آن، عقل فلسفی از حیث معرفتی منزلتی ممتاز می‌یابد. این نکته برای مقاله حاضر مبنایی تعیین‌کننده است، زیرا امکان می‌دهد بعداً روشن شود که دینانی این استقلال عقل را چگونه می‌فهمد: در امتداد همین الگوی برهانی یا در افقی گسترده‌تر و وجودی‌تر.

۳. عقل قدسی و افق وجودی عقل در اندیشه دینانی

۳-۱. گسترش معنای عقل: از عقل روش‌شناختی به عقل وجودی

در اندیشه غلامحسین ابراهیمی دینانی، عقل صرفاً نیروی استنتاج در قالب منطق صوری و قیاس نیست، بلکه نحوه‌ای از ظهور و انکشاف حقیقت در ساحت انسانی تلقی می‌شود. از این رو، دینانی در تبیین عقل، به جای محدود کردن آن به کارکرد معرفت‌شناختی یعنی تولید گزاره‌های موجه و نتایج استدلالی، بر این نکته تأکید می‌کند که عقل نسبت انسان با حقیقت را در سطحی عمیق‌تر یعنی سطح بودن و حضور آشکار می‌سازد. او در برخی مواضع تصریح می‌کند که عقل تنها ابزار وصول به

حقیقت نیست، بلکه نسبت وثیقی با خود حقیقت دارد و از این حیث، باید آن را در پیوند با ساحت وجود فهم کرد (دینانی، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۵).

این صورت‌بندی در چارچوب مقاله حاضر، به‌عنوان یکی از نقاط اصلی تمایز با عقل برهانی ابن‌رشد مطرح می‌شود. در ابن‌رشد، عقل فلسفی عمدتاً در افق روش برهانی و تمایز مراتب استدلال تعریف می‌شود؛ حال آنکه دینانی می‌کوشد همان عقل را در افقی وجودی‌تر توضیح دهد. بنابراین پرسش تطبیقی راهنما در اینجا چنین است: آیا این گسترش معنای عقل، توسعه درونی عقلانیت فلسفی است یا موجب جابه‌جایی معیارهای دقت مفهومی و ارزیابی عقلانی می‌شود؟

۲-۳. عقل قدسی و علم حضوری: نسبت برهان و حضور

مفهوم محوری دینانی برای توضیح این افق گسترده‌تر، عقل قدسی است. در این تلقی، عقل قدسی مرتبه‌ای از عقلانیت است که در آن، فهم حقیقت صرفاً به میانجی مفاهیم و صورت‌بندی‌های حصولی انجام نمی‌گیرد، بلکه نوعی آگاهی بی‌واسطه و حضوری نیز در کار است. دینانی با بهره‌گیری از سنت‌های اشراقی و حکمت متعالیه، بر آن است که عقل می‌تواند به مرتبه‌ای برسد که در آن، حقیقت برای انسان حاضر می‌شود، نه اینکه فقط به‌صورت گزاره و مفهوم بازنمایی گردد (دینانی، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۸).

با این حال، نکته مهم برای مقاله حاضر آن است که دینانی معمولاً عقل قدسی را در برابر عقل برهانی قرار نمی‌دهد، بلکه آن را تکمیل و تعمیق عقلانیت می‌فهمد؛ یعنی برهان نفی نمی‌شود، اما کافی هم شمرده نمی‌شود. از این رو، تمایز دینانی با الگوی ابن‌رشدی را می‌توان در این نقطه صورت‌بندی کرد. ابن‌رشد معیار ممتاز عقل فلسفی را ضرورت برهانی می‌داند، در حالی که دینانی می‌کوشد معیار را به سوی انکشاف و حضور حقیقت نیز بگستراند. اینجا باید دو پرسش سنجشی روشن شود. اگر حضور بخشی از عقلانیت است، معیار تمایز حضور معتبر از توهم یا ذوق شخصی چیست؟ و اینکه نسبت دقیق برهان و حضور در دستگاه دینانی چگونه تنظیم می‌شود؟ حضور فراتر از برهان است یا پشتوانه و مبدأ آن، یا نتیجه آن؟ طرح این پرسش‌ها لازم است تا بحث از سطح توصیف به سطح ارزیابی فلسفی منتقل شود.

۳-۳. نسبت عقل و وحی در افق دینانی: وحدت در حقیقت، تمایز در مرتبه و بیان

دینانی نسبت عقل و وحی را در افق وجودی تفسیر می‌کند و می‌کوشد نشان دهد تعارض میان آن دو، بیش از آنکه ریشه در خود حقیقت داشته باشد، ناشی از تلقی‌های سطحی از عقل یا وحی است. در برخی بیان‌های او، عقل و وحی دو ساحت از حقیقت واحد به شمار می‌آیند و می‌توان گفت وحی افقی از حقیقت را به زبان خاص خود می‌نمایاند و عقل نیز در مسیر تفکر، همان حقیقت را به نحو دیگری پی می‌گیرد (دینانی، ۱۳۸۹، ص. ۲۱۰).

برای مقایسه با ابن‌رشد، نکته تعیین‌کننده این است که در ابن‌رشد، هماهنگی عقل و شریعت از مسیر تفکیک روش‌ها یعنی برهان و خطابه و قاعده تأویل برهانی توضیح داده می‌شود؛ اما دینانی بیشتر بر هم‌ریشگی وجودی و وحدت در ساحت حقیقت تکیه می‌کند. بنابراین، محور تطبیقی این بخش چنین صورت‌بندی می‌شود. اینکه آیا وحدت‌گرایی وجودی دینانی نسبت به عقل و وحی، جایگزین سازوکار روش‌شناختی ابن‌رشد یعنی تأویل برهانی و تفکیک مخاطبان می‌شود یا می‌تواند در کنار آن بنشیند؟

اما جهت گیری انتقادی این بحث به این نحو است که اگر گفته شود عقل و وحی در حقیقت وجود یکی‌اند، باید روشن گردد که آیا این وحدت، به معنای رفع تمایزهای معرفتی و روشی است یا صرفاً به معنای رفع تعارض نهایی؟ و در تفسیر دینانی، نقش قواعد زبان، اصول تفسیر متن و محدودیت‌های تأویل چگونه حفظ می‌شود؟ بر اساس این چارچوب، دینانی عقل را از سطح عقل صرفاً برهانی به سوی افق وجودی-قدسی گسترش می‌دهد و نسبت عقل و وحی را نیز در پرتو همین افق بازتفسیر می‌کند. اهمیت این صورت‌بندی برای مقاله حاضر در آن است که اکنون می‌توان به‌طور مشخص و قابل نقد پرسید تمایز دینانی با ابن‌رشد دقیقاً در تعریف عقل و معیار عقلانیت کجاست؟ آیا عقل قدسی توسعه قابل دفاع از عقلانیت فلسفی است یا به ابهام مفهومی و تضعیف معیارهای برهانی می‌انجامد؟ و در نسبت عقل و متن دینی، آیا دینانی جایگزینی برای سازوکار تأویل برهانی ارائه می‌کند یا صرفاً افق وجودی برای آن می‌گشاید؟

۴. تحلیل تطبیقی: بازخوانی دینانی از میراث ابن‌رشد

۴-۱. تداوم در دفاع از عقلانیت: صیانت از اندیشه در برابر جزم‌گرایی

نخستین محور مقایسه میان ابن‌رشد و دینانی، تداوم آن‌ها در دفاع از عقلانیت فلسفی در برابر اشکال مختلف جزم‌گرایی است. ابن‌رشد در بستر منازعات فکری سده ششم هجری، به‌ویژه در مواجهه با مخالفت‌های فقیهانه و کلامی با فلسفه، کوشید با تکیه بر فصل المقال نشان دهد که تفکر فلسفی نه تنها با شریعت ناسازگار نیست، بلکه در مواردی، به مثابه وظیفه دینی نیز قابل دفاع است. استدلال مشهور او مبنی بر اینکه شریعت به نظر و اعتبار عقلی دعوت می‌کند، به منزله تلاش نظام‌مند برای تثبیت مشروعیت فلسفه در درون سنت اسلامی است (ابن‌رشد، ۱۹۷۲، ص. ۳۲). از این منظر، دفاع ابن‌رشد از فلسفه را نمی‌توان صرفاً دفاع از یک رشته معرفتی دانست، بلکه باید آن را دفاع از اصل امکان اندیشیدن در برابر صورت‌های بسته و جزمی فهم دینی تلقی کرد.

دینانی نیز، هرچند در زمینه‌ای تاریخی و فکری متفاوت می‌اندیشد، در اصل این دغدغه با ابن‌رشد هم‌افق است. او در آثار خود بارها بر این نکته تأکید می‌کند که هر جا پرسشگری تعطیل شود، تفکر نیز متوقف می‌شود و دین، اگر از افق عقلانی فهم نشود، در معرض فروکاستن به عادت، تقلید یا جمود قرار می‌گیرد. از این حیث، دینانی در بازخوانی ابن‌رشد، بیش از آنکه به بازسازی جزئیات دستگاه مشائی او علاقه‌مند باشد، به روح حاکم بر آن، یعنی دفاع از شأن عقل در برابر تعطیلی اندیشه، نظر دارد. به بیان دیگر، آنچه دینانی در ابن‌رشد برجسته می‌کند، صرفاً آموزه‌های خاصی در باب تأویل یا برهان نیست، بلکه جرئت فلسفیدن و دفاع از حق اندیشیدن در فضای دینی است (دینانی، ۱۳۸۴، ص. ۵۵).

با این حال، برای صورت‌بندی دقیق این تداوم باید از تعبیرهای مبالغه‌آمیز پرهیز کرد. ابن‌رشد و دینانی هر دو از عقل دفاع می‌کنند، اما دفاع آن‌ها به یک معنا نیست. ابن‌رشد در درجه نخست از اعتبار روش برهانی در کشف حقیقت و در تفسیر متون دینی دفاع می‌کند، در حالی که دینانی از اصالت تفکر به مثابه نحوه‌ای از حضور در حقیقت سخن می‌گوید. بنابراین، نقطه اشتراک آن دو را باید در نفی جزم‌گرایی و تثبیت منزلت عقل دانست، نه در یکسان بودن تعریف عقل یا حدود و کارکردهای آن. همین تمایز، زمینه را برای تحلیل دقیق‌تر تفاوت‌ها در بخش‌های بعدی فراهم می‌سازد.

از منظر انتقادی نیز این محور اهمیت دارد. تداوم میان ابن‌رشد و دینانی در دفاع از عقلانیت، تنها زمانی معنادار است که روشن شود هر یک عقل را بر پایه چه معیاری معتبر می‌دانند. اگر در ابن‌رشد، عقلانیت با برهان و ضرورت منطقی پیوند دارد،

در دینانی این عقلانیت در افق گسترده‌تری مطرح می‌شود. از این‌رو، صرف اشتراک در دفاع از عقل کافی نیست؛ بلکه باید سنجید آیا توسعه معنای عقل در دینانی، همچنان قدرت نقادی و مرزبندی با جزم‌گرایی را حفظ می‌کند یا نه. این پرسش، به‌ویژه از آن جهت مهم است که هرچه تعریف عقل موسع‌تر شود، خطر ابهام در معیارهای سنجش نیز بیشتر می‌شود. از این‌رو، تداوم دینانی با این‌رشد در دفاع از عقل، اگرچه واقعی است، تنها در پرتو بررسی معیارهای اعتبار عقلانی به‌درستی فهم می‌شود.

۲-۴. تمایز در مقام عقل: از عقل برهانی به عقل وجودی-قدسی

دومین محور تطبیقی، به تفاوت بنیادین این دو متفکر در تلقی از ماهیت و مقام عقل مربوط می‌شود. این‌رشد، در چارچوب سنت مشائی و با تکیه بر منطق ارسطویی، عقل را اساساً در نسبت با برهان، استدلال و حصول معرفت یقینی می‌فهمد. در آثار او، عقل نیرویی است که با تنظیم مقدمات، تشخیص روابط مفهومی و حرکت از معلوم به مجهول، امکان نیل به حقیقت را فراهم می‌کند. از این حیث، عقل در اندیشه این‌رشد، هرچند شأن والا و استقلال اساسی دارد، اما جایگاه آن عمدتاً معرفت‌شناختی و روش‌شناختی است. عقل ابزار کشف حقیقت نیست به معنای تقلیل‌یافته و ابزاری جدید کلمه، بلکه طریق معتبر وصول به حقیقت است (این‌رشد، ۱۹۷۲، ص. ۵۲). بنابراین، در بازخوانی این‌رشد باید احتیاط کرد که عقل برهانی او با عقل ابزاری به معنای مدرن و انتقادی آن خلط نشود.

در مقابل، دینانی می‌کوشد افق این عقلانیت را گسترش دهد. او عقل را صرفاً نیروی استدلال‌گر یا سامان‌دهنده مفاهیم نمی‌داند، بلکه آن را با خود‌ظهور حقیقت و نسبت انسان با وجود پیوند می‌زند. در این تلقی، عقل فقط درباره وجود حکم نمی‌کند، بلکه در مرتبه عمیق‌تر، محل انکشاف وجود برای انسان است. از همین‌جاست که مفهوم عقل قدسی در آثار دینانی اهمیت می‌یابد. عقل قدسی، در این معنا، مرتبه‌ای از عقل است که در آن، حقیقت تنها در قالب تصورات و تصدیقات حصولی حاضر نمی‌شود، بلکه نحوه‌ای از حضور و انکشاف می‌یابد (دینانی، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۵).

تمایز دینانی با این‌رشد را بر این اساس نباید در قالب تقابل ساده عقل و فراعقل فهم کرد. دینانی، دست‌کم در خوانش منسجم آثار او، قصد نفی برهان یا کنار گذاشتن عقل استدلالی را ندارد؛ بلکه بر آن است که عقل برهانی، اگر در سطح مفهومی و صوری متوقف بماند، همه ساحت‌های حقیقت را آشکار نمی‌سازد. بنابراین، مدعای او نوعی توسعه درونی عقلانیت است. برهان لازم است، اما کافی نیست. عقل برای آنکه به حقیقت در تمامیت آن نزدیک شود، باید از ساحت صرفاً استدلالی به افق وجودی و حضوری نیز راه یابد.

باین‌همه، اینجا دقیقاً نقطه‌ای است که ارزیابی انتقادی ضرورت پیدا می‌کند. اگر عقل از معنای دقیق برهانی به معنای وجودی و حضوری گسترش یابد، باید روشن شود که این توسعه بر چه مبنایی صورت می‌گیرد و چگونه از ابهام مفهومی پرهیز می‌شود. به‌ویژه باید پرسید که آیا در تلقی دینانی، عقل قدسی همچنان در قلمرو فلسفه باقی می‌ماند، یا به نحوی از شهود شخصی نزدیک می‌شود که امکان داوری بین‌الادّهانی درباره آن دشوار است؟ قوت رویکرد این‌رشد در این است که معیار عقلانیت را در ساختار برهان و امکان الزام منطقی جست‌وجو می‌کند؛ در حالی که رویکرد دینانی، اگرچه افق عقل را تعمیق می‌بخشد، در معرض این پرسش قرار دارد که معیار تمایز انکشاف حقیقی از تجربه درونی غیرقابل سنجش چیست.

از این رو، می‌توان گفت که تمایز اصلی دینانی با ابن‌رشد، در تغییر جایگاه عقل از عقل عمدتاً برهانی به عقل وجودی-قدسی است. اما اعتبار این جابه‌جایی، وابسته به آن است که دینانی بتواند نشان دهد توسعه معنای عقل به معنای سست شدن ملاک‌های عقلانیت نیست. اگر چنین نسبتی حفظ شود، خوانش او را می‌توان بسطی فلسفی در سنت عقل اسلامی دانست؛ و اگر حفظ نشود، این خطر پدید می‌آید که مفهوم عقل از دقت فلسفی فاصله بگیرد.

۳-۴. بازسازی نسبت عقل و وحی: از تأویل برهانی تا افق حضور

سومین محور تطبیقی، به چگونگی تبیین نسبت عقل و وحی در دو دستگاه فکری مربوط می‌شود. ابن‌رشد این نسبت را در چارچوب دقیق و روش‌مند صورت‌بندی می‌کند. او بر مبنای اصل مشهور خود، یعنی امتناع تعارض حقیقی میان حق و حق، بر آن است که هرگاه ظاهر نص دینی با برهان قطعی ناسازگار بنماید، باید به تأویل روی آورد. تأویل، در این معنا، نه کنش سلیقه‌ای، بلکه عمل روشمند و منضبط است که تنها برای اهل برهان مجاز است و از قواعد زبانی و منطقی تبعیت می‌کند (ابن‌رشد، ۱۹۷۲، ص. ۳۸). به این ترتیب، عقل در اندیشه ابن‌رشد نقش داور بیرونی دل‌بخوایی را ندارد، بلکه از درون نظام شریعت و بر پایه خود دعوت دینی به تفکر، حق تأویل می‌یابد.

در مقابل، دینانی نسبت عقل و وحی را بیشتر در افق وجودی و حکمی تفسیر می‌کند. در آثار او، عقل و وحی غالباً دو ساحت از یک حقیقت واحد تلقی می‌شوند و تعارض میان آن دو، امر سطحی و ناشی از فهم ناقص انسان دانسته می‌شود. در این دستگاه، وحی نه امر کاملاً بیرون از افق عقل، بلکه مرتبه متعالی از ظهور حقیقت است و عقل نیز، در صورت رسیدن به مرتبه قدسی، نسبت خود را با همان حقیقتی می‌یابد که در وحی متجلی است (دینانی، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۸؛ دینانی، ۱۳۸۹، ص. ۲۱۰). از این رو، اگر ابن‌رشد بر تأویل به عنوان سازوکار رفع تعارض ظاهری میان عقل و نص تکیه می‌کند، دینانی مسئله را به سطحی عمیق‌تر منتقل می‌کند و از نوعی هم‌ریشگی وجودی عقل و وحی سخن می‌گوید.

این تفاوت، یکی از مهم‌ترین نقاط تمایز میان دو متفکر است. در ابن‌رشد، هنوز می‌توان از دو ساحت نسبتاً متمایز سخن گفت که در مقام فهم، نیازمند سازوکار میانجی تأویل‌اند؛ اما در دینانی، فاصله میان این دو ساحت کاهش می‌یابد و تأکید اصلی بر وحدت منشأ و وحدت حقیقت قرار می‌گیرد. به همین سبب، می‌توان گفت که دینانی مسئله را از سطح هرمنوتیک متنی به سطح هرمنوتیک وجودی منتقل می‌کند؛ یعنی پرسش اصلی دیگر فقط این نیست که متن را چگونه باید تفسیر کرد، بلکه این است که انسان متفکر چگونه در افق وجودی حقیقت با وحی نسبت پیدا می‌کند.

باین حال، این بازسازی نیز نیازمند ارزیابی انتقادی است. امتیاز رویکرد دینانی در آن است که نسبت عقل و وحی را از سطح صرفاً صوری و لفظی فراتر می‌برد و آن را با مسئله حقیقت و وجود پیوند می‌زند؛ اما همین امتیاز، این پرسش را پیش می‌کشد که در غیاب یک سازوکار روشن روشی، حدود تأویل و معیارهای فهم معتبر متن دینی چگونه تعیین می‌شود. در ابن‌رشد، قاعده تأویل برهانی و تمایز اهل برهان از اهل خطاب، هرچند خود محل بحث است، دست‌کم نظامی روشن برای حل مسئله به دست می‌دهد. در دینانی، اگر تأکید اصلی بر وحدت وجودی عقل و وحی باشد، باید توضیح داده شود که این وحدت چگونه به تفسیر معتبر متن می‌انجامد و چگونه می‌توان از فروغلتیدن به تفسیرهای ذوقی و شخصی پرهیز کرد.

بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که دینانی لزوماً جایگزینی روش‌شناختی و هم‌سطح با نظریه تأویل ابن‌رشد ارائه نمی‌کند، بلکه بیشتر افق وجودی و حکمی مسئله را گسترش می‌دهد. به سخن دیگر، اگر قوت ابن‌رشد در دقت روش‌شناختی و تعیین مرزهای تأویل است، قوت دینانی در تعمیق هستی‌شناختی نسبت عقل و وحی است. نسبت این دو رویکرد، نسبت نفی و ابطال کامل نیست، بلکه نسبت دو سطح از مواجهه با یک مسئله واحد است: یکی در سطح روش و تفسیر، و دیگری در سطح وجود و حقیقت.

۴-۴. تداوم، تمایز و حدود اعتبار فلسفی بازخوانی دینانی

بر مبنای سه محور پیش گفته، می‌توان بازخوانی دینانی از میراث ابن‌رشد را در قالب نسبت دوگانه فهم کرد: تداوم و تمایز. تداوم از آن روست که دینانی همانند ابن‌رشد، بر اصالت عقل و ضرورت صیانت از تفکر در برابر جزم‌گرایی تأکید می‌کند و می‌کوشد نشان دهد که دینداری بدون تفکر، به جمود و ظاهرگرایی فروکاسته می‌شود. اما تمایز از آن روست که او عقل را از محدوده صرفاً برهانی فزاینده می‌برد و با پیوند دادن آن به وجود، حضور و حقیقت، افق متفاوتی برای فهم نسبت عقل، دین و هستی می‌گشاید.

باین حال، ارزیابی فلسفی این بازخوانی منوط به تعیین حدود اعتبار آن است. اگر بازخوانی دینانی به معنای تعمیق عقلانیت و گشودن لایه‌های وجودی آن باشد، آنگاه می‌توان آن را توسعه مهمی در سنت فلسفی اسلامی دانست؛ اما اگر این بازخوانی به قیمت تضعیف معیارهای برهانی، کمرنگ شدن سنجش‌پذیری مفهومی و غلبه یافتن تعابیر غیرقابل ارزیابی تمام شود، در آن صورت مزیت روش‌مند ابن‌رشد همچنان برتری خود را حفظ می‌کند. بنابراین، داوری متوازن آن است که گفته شود دینانی در نسبت با ابن‌رشد، نه صرفاً شارح اوست و نه به کلی از او گسسته است؛ بلکه متفکری است که با حفظ اصل عقل‌گرایی، معنای عقل را بسط می‌دهد و آن را در افقی وجودی-قدسی بازتفسیر می‌کند.

به بیان دیگر، اهمیت فلسفی دینانی در این نیست که ابن‌رشد را کنار می‌گذارد، بلکه در این است که می‌کوشد پروژه دفاع از عقل را از سطح برهان به سطح وجود ارتقا دهد. اما موفقیت این پروژه، تنها در صورتی قابل پذیرش است که این ارتقا، پیوند خود را با برهان، انسجام مفهومی و امکان نقد عقلانی از دست ندهد. از همین رو، بازخوانی دینانی از ابن‌رشد را باید همزمان واجد دو حیث دانست: از یک سو، بسط خلاقانه در سنت عقل‌گرایی اسلامی؛ و از سوی دیگر، پروژه‌ای که برای تثبیت اعتبار فلسفی خود، ناگزیر از پاسخ‌گویی به مسئله معیار، روش و امکان ارزیابی عقل قدسی است.

۵. نقد و بررسی: ارزیابی انتقادی و ملاحظات روش‌شناختی در نسبت عقل برهانی و عقل قدسی

هر پژوهش تطبیقی که در پی سنجش نسبت میان دو تلقی متفاوت از عقلانیت فلسفی باشد، ناگزیر باید افزون بر بازسازی مفهومی، حدود اعتبار و امکان داوری میان آن دو تلقی را نیز روشن سازد. در مقاله حاضر، مقایسه ابن‌رشد و دینانی تنها به منظور گزارش دو دیدگاه صورت نگرفته، بلکه هدف آن سنجش این مسئله بوده است که آیا بازخوانی دینانی از عقل، توسعه‌ای قابل دفاع از سنت عقل‌گرایی اسلامی به شمار می‌آید یا آنکه با انتقال عقل از افق برهانی به افق قدسی، با دشواری‌هایی در تعیین معیار، روش و امکان ارزیابی فلسفی مواجه می‌شود. بر همین اساس، ارزیابی انتقادی این پژوهش را می‌توان در سه سطح صورت‌بندی کرد: نخست، مسئله معیار اعتبار عقل قدسی؛ دوم، مسئله نسبت برهان و حضور؛ و سوم، حدود و اعتبار فلسفی بازخوانی دینانی از ابن‌رشد.

۱-۵. مسئله معیار: عقل قدسی و دشواری سنجش پذیری فلسفی

نخستین مسئله انتقادی به معیار اعتبار در تلقی دینانی از عقل بازمی‌گردد. در اندیشه ابن‌رشد، هرچند عقل جایگاه ممتازی دارد، اعتبار آن اساساً با برهان سنجیده می‌شود. برهان به‌عنوان صورتی از استدلال که از مقدمات یقینی به نتایج ضروری می‌رسد، امکان داوری عقلانی و نسبتاً بین‌الذهانی را فراهم می‌آورد. از این رو، عقل برهانی ابن‌رشد نه فقط ابزار فهم حقیقت، بلکه معیار تمیز دعاوی موجه از دعاوی ناموجه نیز هست. همین ویژگی به دستگاه ابن‌رشد انسجام روش‌شناختی می‌بخشد و سبب می‌شود نسبت عقل، دین و تأویل در منظومه او از درجه‌ای از تعیین‌پذیری برخوردار باشد.

در مقابل، هنگامی که دینانی عقل را در افق وجودی و قدسی صورت‌بندی می‌کند و بر حضور، انکشاف و علم حضوری تأکید می‌ورزد، مسئله معیار پیچیده‌تر می‌شود. اگر حقیقت صرفاً در قالب برهان و مفاهیم حصولی فهم نمی‌شود و مرتبه‌ای از حضور عقلانی نیز در کار است، آنگاه باید روشن کرد که اعتبار این حضور بر چه اساسی سنجیده می‌شود. این پرسش از آن رو اهمیت دارد که هر توسعه‌ای در معنای عقل، اگر همراه با تعیین ضابطه‌های داوری نباشد، ممکن است به تضعیف مرز میان فلسفه و تجربه‌های صرفاً شخصی بینجامد. در این صورت، مفهوم عقل قدسی هرچند از حیث حکمی و وجودی غنی است، از حیث روش‌شناختی در معرض ابهام قرار می‌گیرد.

البته می‌توان در دفاع از دینانی گفت که مقصود او نفی برهان نیست، بلکه نشان دادن محدود نبودن حقیقت به ساحت حصولی است. اما حتی با پذیرش این دفاع نیز، همچنان این پرسش باقی است که نسبت دقیق میان شهود عقلانی و سنجش فلسفی چیست. به بیان دیگر، اگر عقل قدسی قرار است همچنان در قلمرو فلسفه باقی بماند، باید بتواند خود را در قالبی تقریر کند که امکان گفت‌وگوی عقلانی و نقد مفهومی را از میان نبرد. از این رو، مهم‌ترین چالش پیش‌روی خوانش دینانی آن است که چگونه می‌توان از غنای وجودی مفهوم عقل دفاع کرد، بی‌آنکه معیارهای سنجش‌پذیری فلسفی تضعیف شوند.

۲-۵. نسبت برهان و حضور: تکمیل، تقدم یا جانشینی؟

دومین مسئله انتقادی به نحوه تنظیم نسبت میان عقل برهانی و عقل قدسی مربوط می‌شود. در خوانش دینانی، غالباً چنین به نظر می‌رسد که برهان نفی نمی‌شود، بلکه در افق گسترده‌تری تفسیر می‌گردد. اگر این برداشت درست باشد، آنگاه عقل قدسی را باید نه بدیل برهان، بلکه تعمیق و تکمیل آن دانست. با این همه، این مدعا تنها زمانی از ابهام دور می‌شود که جایگاه دقیق برهان در این منظومه روشن گردد. آیا برهان مقدمه‌ای است برای وصول به مرتبه حضور؟ آیا حضور پشتوانه نهایی برهان است؟ یا آنکه در برخی موارد، حضور می‌تواند از برهان پیشی گیرد و حقیقتی را آشکار کند که استدلال مفهومی قادر به وصول کامل به آن نیست؟

اهمیت این پرسش از آنجاست که در دستگاه ابن‌رشد، نسبت عقل و حقیقت اساساً از مسیر برهان توضیح داده می‌شود و همین امر، امکان تشخیص خطا از صواب را فراهم می‌سازد. اما در دستگاه دینانی، اگر حضور و انکشاف حقیقت به‌مثابه مرتبه‌ای برتر مطرح شود، باید نشان داده شود که این مرتبه چگونه با سنجش عقلانی سازگار می‌ماند. در غیر این صورت، این خطر پدید می‌آید که برهان از جایگاه معیار به جایگاه امری ثانوی فروکاسته شود، بی‌آنکه معیار بدیلی با همان درجه از وضوح ارائه گردد.

از منظر تطبیقی، می‌توان گفت قوت ابن‌رشد در وضوح نسبت میان روش و حقیقت است، در حالی که قوت دینانی در گشودن افق‌های عمیق‌تر برای فهم نسبت عقل و وجود قرار دارد. اما همین تفاوت، حد نقد را نیز روشن می‌کند. در ابن‌رشد، ممکن است عقل در افق روش‌مندی باقی بماند و به همه لایه‌های وجودی تجربه انسانی راه نیابد؛ در دینانی، برعکس، ممکن است افق وجودی عقل گسترش یابد، اما به بهای دشوارتر شدن تعیین حدود روش و معیار. بنابراین، مسئله اصلی نه برتری مطلق یکی بر دیگری، بلکه این است که آیا می‌توان میان قوت روش‌مند ابن‌رشد و افق وجودی دینانی نسبتی تکمیلی برقرار کرد یا نه.

۳-۵. بازخوانی دینانی از ابن‌رشد: توسعه درونی یا جابه‌جایی پارادایمی؟

سومین سطح نقد و بررسی، به ماهیت خود نسبت دینانی با ابن‌رشد بازمی‌گردد. یکی از پرسش‌های اصلی این مقاله آن بود که آیا دینانی خوانش متمایزی از ابن‌رشد عرضه می‌کند یا صرفاً تقریری تازه از همان سنت عقل‌گرایانه ارائه می‌دهد. یافته‌های پژوهش نشان داد که پاسخ به این پرسش نه کاملاً سلبی است و نه کاملاً ایجابی. دینانی، از یک سو، در دفاع از شأن عقل، امکان سازگاری نهایی عقل و دین، و مقابله با جمود فکری، در امتداد سنت ابن‌رشدی قرار می‌گیرد. اما از سوی دیگر، با انتقال مسئله عقل از سطح عمدتاً برهانی و معرفت‌شناختی به سطح وجودی و قدسی، صورت مسئله را نیز دگرگون می‌سازد. از همین رو، نسبت او با ابن‌رشد را باید هم‌زمان واجد تداوم و تمایز دانست.

باین‌حال، پرسش انتقادی این جاست که آیا این تمایز هنوز در درون همان پارادایم عقل‌گرایی فلسفی باقی می‌ماند یا به نوعی جابه‌جایی پارادایمی می‌انجامد. اگر عقل قدسی صرفاً بسط درونی عقل برهانی باشد، آنگاه می‌توان دینانی را مفسر و توسعه‌دهنده سنت عقلانی اسلامی دانست. اما اگر این بسط، معیارهای برهان، انسجام مفهومی و امکان داوری عمومی را به حاشیه ببرد، در آن صورت دیگر با توسعه درونی مواجه نیستیم، بلکه با نوعی تغییر در بنیان‌های عقلانیت روبه‌رو خواهیم بود. به سخن دیگر، مسئله اصلی آن نیست که دینانی عقل را وسیع‌تر می‌کند، بلکه این است که آیا این توسعه هنوز از حیث فلسفی قابل مهار و قابل ارزیابی است یا نه.

در اینجا می‌توان داوری متوازی ارائه کرد. به نظر می‌رسد خوانش دینانی از ابن‌رشد، از حیث فلسفی زمانی بیشترین قوت را دارد که عقل قدسی به مثابه افقی تعمیقی برای عقل برهانی فهم شود، نه جانشینی برای آن. در این صورت، می‌توان گفت دینانی با وفاداری به اصل عقلانیت، کوشیده است محدودیت‌های عقل صرفاً مفهومی را نشان دهد و آن را به ساحت حضور و وجود پیوند زند. اما اگر خوانش او به گونه‌ای تفسیر شود که برهان در برابر شهود به حاشیه رود، آنگاه خطر ابهام مفهومی و سستی معیارهای فلسفی پدیدار می‌شود. بنابراین، بازخوانی دینانی از ابن‌رشد را باید پروژه‌ای قابل اعتنا اما مشروط دانست. پروژه‌ای که ارزش آن در گسترش افق عقل است، و ضعف بالقوه‌اش در دشواری تعیین معیارهای این گسترش.

۴-۵. برآیند انتقادی مقاله

برآیند ارزیابی انتقادی این مقاله آن است که انتقال از عقل برهانی ابن‌رشد به عقل قدسی دینانی را نمی‌توان صرفاً به صورت یک حرکت خطی و بی‌مسئله فهم کرد. این انتقال، از یک سو، امکان آن را فراهم می‌آورد که عقل از سطح صرفاً استدلالی فراتر رود و در نسبت با وجود، حقیقت و حضور بازاندیشی شود؛ اما از سوی دیگر، با پرسش‌های مهمی درباره معیار اعتبار،

نسبت برهان و شهود، و امکان ارزیابی بین‌الذهانی روبه‌رو می‌شود. از این‌رو، مزیت اصلی ابن‌رشد در حفظ دقت روش‌شناختی و تعیین حدود تأویل باقی می‌ماند، و مزیت اصلی دینانی در تعمیق افق وجودی عقل و پیوند دادن آن با حقیقت. نتیجه آنکه خوانش دینانی از میراث ابن‌رشد را باید نه نفی آن میراث، بلکه بازتفسیری توسعه‌گرا از آن دانست؛ بازتفسیری که ظرفیت فلسفی مهمی برای گشودن ابعاد مغفول عقلانیت اسلامی دارد، اما اعتبار نهایی آن در گرو آن است که بتواند پیوند خود را با برهان، انسجام مفهومی و امکان نقد عقلانی حفظ کند. به همین دلیل، اگر مقاله حاضر بخواهد داوری نهایی خود را به‌صورتی فشرده بیان کند، می‌توان گفت عقل قدسی دینانی زمانی به‌عنوان امتداد موجه عقل برهانی ابن‌رشد پذیرفتنی است که نه رقیب برهان، بلکه افق تعمیق‌یافته آن فهم شود.

نتیجه‌گیری

این مقاله با هدف واکاوی تحول مفهوم عقل از ساحت برهان در اندیشه ابن‌رشد به ساحت قدسی در منظومه فکری غلامحسین ابراهیمی دینانی سامان یافت. یافته‌های این پژوهش نشان داد که ابن‌رشد با تثبیت استقلال عقل و مشروعیت‌بخشی به تفکر فلسفی از طریق تأویل برهانی، رکن‌رکین عقلانیت مشائی را پی‌ریزی کرد. در مقابل، دینانی با حفظ میراث دفاع از عقل در برابر جزم‌گرایی، آن را از محدودیت‌های صوری و منطقی صرف فراتر برده و در افق وجودی و شهودی بازتعریف می‌کند. پاسخ نهایی این پژوهش آن است که گذار از ابن‌رشد به دینانی، نه یک انقطاع یا گسست، بلکه توسعه درونی در سنت عقلانی اسلامی است؛ حرکتی که در آن، عقل از جایگاه ابزار استدلالی متن‌محور در ابن‌رشد به مقام افق انکشاف وجودی در دینانی ارتقا می‌یابد.

دلالت اصلی این پژوهش برای مطالعات عقلانیت اسلامی در این است که مسئله عقل قدسی نباید به‌مثابه بدیلی در برابر عقل برهانی، بلکه باید در مقام تکمیل و تعمیق آن فهمیده شود. آنچه دینانی در بازخوانی ابن‌رشد دنبال می‌کند، نشان‌دهنده این است که عقلانیت اسلامی، ظرفیت ذاتی برای فراروی از صورت‌های خشک ذهنی و پیوند با ساحت‌های وجودی حقیقت دارد.

این مقاله آشکار ساخت که رهایی از بن‌بست‌های معرفتی در فلسفه، نه از طریق نفی برهان، بلکه از مسیر گسترش افق‌های آن ممکن است. عقل قدسی، در خوانش دینانی، به مثابه نیرویی عمل می‌کند که مرزهای میان مفهوم و حضور را فرومی‌ریزد. بنابراین، دلالت مهم این پژوهش برای فلسفه معاصر اسلامی این است که برای مواجهه با چالش‌های تفکر امروز، نیازمند بازگشتی هستیم که همزمان دقت روش‌شناختی ابن‌رشد و عمق وجودی دینانی را در خود جمع کرده باشد؛ یعنی رسیدن به عقلانیتی که نه تنها با برهان بیگانه نیست، بلکه در برهان متوقف نمی‌شود.

نوآوری اصلی این مقاله در صورت‌بندی دقیق این گذار نهفته است. مقاله حاضر نشان داد که حرکت از ابن‌رشد به سمت دینانی، فراتر از یک جابه‌جایی اصطلاحی، نشان‌دهنده پویایی درونی فلسفه اسلامی برای پاسخ به پرسش‌های وجودی بنیادین است. ما در این پژوهش استدلال کردیم که برخلاف تصور ایستا از میراث عقلانی اسلامی، بازخوانی‌های دینانی نشان می‌دهد که این سنت چگونه می‌تواند با حفظ پایه‌های استدلالی خود، ساحت‌های مغفول حقیقت را بگشاید.

این مقاله با معرفی عقل قدسی به عنوان مرحله‌ای از بسط عقلانیت، چارچوب جدیدی برای مطالعات تطبیقی میان جریان‌های مختلف حکمت اسلامی فراهم آورد. تبیین دقیق نسبت میان روش‌مندی برهانی و گشودگی وجودی، دستاورد این مقاله است که می‌تواند مبنای پژوهش‌های آتی در حوزه معرفت‌شناسی اسلامی، فلسفه دین و اخلاق عقلانی قرار گیرد. بدین‌سان، این پژوهش گامی است در جهت فهم پویایی عقل اسلامی؛ عقلی که در این‌رشد می‌آموزد چگونه بیان‌دیشد و در دینانی می‌آموزد که چگونه با حقیقت اندیشیده، یکی شود.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که دینانی در تفسیر عقل فلسفی، خوانش متمایزی از این‌رشد عرضه می‌کند، هرچند این تمایز به معنای گسست از سنت عقلانی اسلامی نیست. این‌رشد عقل را عمدتاً در افق برهان، استدلال مفهومی و تأویل روشمند صورت‌بندی می‌کند، در حالی که دینانی، ضمن حفظ اعتبار برهان، قلمرو عقل را به ساحت وجودی و قدسی گسترش می‌دهد و آن را با حضور، انکشاف و نسبت عمیق‌تر انسان با حقیقت پیوند می‌زند. از این‌رو، تفاوت این دو تلقی را می‌توان به‌طور مشخص در تعریف عقل، در نحوه تبیین نسبت عقل و وحی، در حدود و کفایت برهان، و در چگونگی پیوند عقل با وجود و حقیقت مشاهده کرد. بر این اساس، بازخوانی دینانی را باید نوعی بازتفسیر معاصر از عقل فلسفی اسلامی دانست که در عین تداوم با سنت برهانی، افق آن را توسعه می‌بخشد.

در عین حال، ارزیابی انتقادی این تفاوت نشان می‌دهد که اعتبار فلسفی خوانش دینانی مشروط به آن است که عقل قدسی نه جایگزین عقل برهانی، بلکه بسط و تعمیق آن فهمیده شود. اگر این پیوند حفظ شود، می‌توان پروژه دینانی را توسعه درونی سنت عقلانی اسلامی دانست؛ اما اگر عقل قدسی به‌گونه‌ای تفسیر شود که از معیارهای مفهومی و سنجش‌پذیری برهانی فاصله بگیرد، آنگاه این خوانش با خطر ابهام در داوری فلسفی روبه‌رو خواهد شد. بنابراین، نتیجه نهایی آن است که نسبت دینانی با این‌رشد را باید نسبت تداوم همراه با تمایز دانست: تداوم در اصل دفاع از عقل، و تمایز در تفسیر ماهیت، قلمرو و غایت آن.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده در تمامی مراحل انجام، نگارش و انتشار این پژوهش، اصول و ضوابط اخلاق پژوهش را رعایت نموده و از هرگونه جعل، تحریف، سرقت علمی، دستکاری داده‌ها و سایر مصادیق سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده است. همچنین، حقوق علمی و معنوی تمامی منابع مورد استفاده در پژوهش رعایت شده و نویسنده صحت و اصالت مطالب ارائه‌شده در مقاله را تأیید می‌نماید.

مشارکت نویسندگان

با توجه به تک‌نویسنده بودن مقاله، تمامی مراحل پژوهش توسط نویسنده انجام شده است.

تعارض منافع

این مقاله تعارض منافع ندارد.

حامی مالی

این پژوهش بدون دریافت حمایت مالی از سازمان، مؤسسه یا نهاد دیگری انجام شده است و هزینه‌های انجام پژوهش توسط نویسنده تأمین شده است.

سپاسگزاری

نویسنده بر خود لازم می‌داند از تمامی افرادی که به صورت علمی، اجرایی و مشورتی در انجام این پژوهش همکاری و راهنمایی داشته‌اند، صمیمانه تشکر و قدردانی نماید. همچنین از داوران و صاحب‌نظران محترم که با ارائه دیدگاه‌ها و پیشنهادهای ارزشمند، به ارتقای کیفیت علمی مقاله کمک نموده‌اند، سپاسگزاری می‌شود.

فهرست منابع

۱. ابن رشد، ابوالولید محمد. (۱۳۷۶). فصل المقال و تقرير ما بين الشرع و الحکمة. ترجمه احمد فهمی. قاهره: دارالمعارف.
۲. ابن رشد، ابوالولید محمد. (۱۹۹۸). تهافت التهافت. تحقیق صلاح‌الدین هواری. بیروت: المكتبة العصرية.
۳. ابن رشد، ابوالولید محمد. (۱۹۶۴). الكشف عن مناهج الأدلة في عقائد الملة. تحقیق محمود قاسم. قاهره: مكتبة الانجلو المصرية.
۴. جهامی، جیرار. (۱۹۹۲). موسوعة مصطلحات ابن رشد. بیروت: مكتبة لبنان ناشرون.
۵. دینانی، غلامحسین ابراهیمی. (۱۳۸۴). در خدمت و خیانت عقل (۳ جلد). تهران: طرح نو.
۶. دینانی، غلامحسین ابراهیمی. (۱۳۸۶). منطق و عقل در فلسفه اسلامی. تهران: طرح نو.
۷. دینانی، غلامحسین ابراهیمی. (۱۳۸۹). هستی و هرچه هست. تهران: طرح نو.
۸. دینانی، غلامحسین ابراهیمی. (۱۳۸۶). دفتر عقل و آیت عشق. تهران: طرح نو.
۹. دینانی، غلامحسین ابراهیمی. (۱۳۹۴). عقل و معنای هستی. تهران: نشر هرمس.
۱۰. دینانی، غلامحسین ابراهیمی. (۱۳۹۰). فلسفه و ساحت سخن. تهران: هرمس.
۱۱. فخری، ماجد. (۱۳۸۳). سیر فلسفه در جهان اسلام. ترجمه گروهی از مترجمان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۲. کربن، هانری. (۱۳۸۸). تاریخ فلسفه اسلامی. ترجمه جواد طباطبایی. تهران: انتشارات کویر.
۱۳. مصلح، علی اصغر. (۱۳۹۷). با فیلسوفان معاصر ایران: گفتگو با غلامحسین ابراهیمی دینانی و... تهران: انتشارات نقد فرهنگ.
۱۴. محمودپور، سعید؛ دانش شهرکی، حبیب‌الله؛ فاضلی، سید احمد. (۱۳۹۹). «تأثیر ابن رشد بر حیات فلسفی غرب در آستانه رنسانس». آموزه‌های فلسفه اسلامی، ۱۴(۲۷)، ۲۳۵-۲۵۴.

References

1. Adorno, T. W., & Horkheimer, M. (1997). *Dialectic of enlightenment* (J. Cumming, Trans.). London: Verso. (Original work published 1944).
2. Badawi, A. (1950). *La philosophie d'Averroès*. Paris: J. Vrin.
3. Fakhry, M. (2001). *Averroes (Ibn Rushd): His life, works and influence*. Oxford: Oneworld Publications.
4. Habermas, J. (1985). *The philosophical discourse of modernity: Twelve lectures* (F. Lawrence, Trans.). Cambridge, MA: MIT Press.
5. Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action: Reason and the rationalization of society* (Vol. 1). Boston: Beacon Press.
6. Horkheimer, M. (1947). *Eclipse of reason*. New York: Oxford University Press.
7. Leaman, O. (1998). *Averroes and his philosophy*. Richmond: Curzon Press.
8. Nasr, S. H. (2006). *Islamic philosophy from its origin to the present: Philosophy in the land of prophecy*. Albany: State University of New York Press.
9. Said, E. W. (1997). *Orientalism: Western conceptions of the Orient*. London: Penguin.
10. Taylor, R. C. (2000). "Truth does not contradict truth: Averroes and the unity of truth". *The Journal of Islamic Philosophy*, 1(1), 1-21.
11. Adorno, T. W., & Horkheimer, M. (1997). *Dialectic of enlightenment* (J. Cumming, Trans.). Verso. (Original work published 1944).
12. Averroes [Ibn Rushd], A. W. M. (1964). *Al-kashf 'an manahij al-adilla fi 'aqa'id al-milla* [The exposition of the methods of proof in the doctrines of the creed] (M. Qasim, Ed.). Maktabat al-Anjlu al-Misriyya. [In Arabic]
13. Averroes [Ibn Rushd], A. W. M. (1997). *Fasl al-maqal wa taqirir ma bayn al-shari'a wa al-hikma* [The decisive treatise and determination of the relation between law and wisdom] (A. Fahmi, Trans.). Dar al-Ma'aref. [In Arabic]
14. Averroes [Ibn Rushd], A. W. M. (1998). *Tahafut al-tahafut* [The incoherence of the incoherence] (S. al-Din al-Hawwari, Ed.). Al-Maktaba al-'Asriyya. [In Arabic]
15. Avani, G. (2011). *Hekmat va honar-e ma'navi* [Wisdom and spiritual art]. Garoos. [In Persian]
16. Badawi, A. (1950). *La philosophie d'Averroès*. J. Vrin.
17. Corbin, H. (2009). *Tarikh-e falsafe-ye Eslami* [History of Islamic philosophy] (J. Tabatabaei, Trans.). Kavir. [In Persian]
18. Dinani, G. E. (2005). *Dar khidmat va khiyanat-e 'aql* [In the service and betrayal of reason] (Vols. 1–3). Tarh-e Now. [In Persian]
19. Dinani, G. E. (2007a). *Daftar-e 'aql va ayat-e 'eshq* [The notebook of reason and the sign of love]. Tarh-e Now. [In Persian]

20. Dinani, G. E. (2007b). Mantiq va 'aql dar falsafe-ye Eslami [Logic and reason in Islamic philosophy]. Tarh-e Now. [In Persian]
21. Dinani, G. E. (2010). Hasti va har che hast [Being and everything that is]. Tarh-e Now. [In Persian]
22. Dinani, G. E. (2011). Falsafe va sahat-e sokhan [Philosophy and the realm of speech]. Hermes. [In Persian]
23. Dinani, G. E. (2015). Aql va ma'nyaye hasti [Reason and the meaning of being]. Hermes. [In Persian]
24. Fakhoury, H., & Jorr, K. (2001). Tarikh-e falsafe dar jahan-e Eslami [History of philosophy in the Islamic world] (Vol. 2, A. Ayati, Trans.). Elmi va Farhangi. [In Persian]
25. Fakhry, M. (2001). Averroes (Ibn Rushd): His life, works and influence. Oneworld Publications.
26. Fakhry, M. (2004). A history of Islamic philosophy (Group of Translators, Trans.). Markaz-e Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]
27. Habermas, J. (1984). The theory of communicative action: Reason and the rationalization of society (Vol. 1, T. McCarthy, Trans.). Beacon Press.
28. Habermas, J. (1985). The philosophical discourse of modernity: Twelve lectures (F. Lawrence, Trans.). MIT Press.
29. Horkheimer, M. (1947). Eclipse of reason. Oxford University Press.
30. Jehami, J. (1992). Mawsu'at mustalahat Ibn Rushd [Encyclopedia of Ibn Rushd's terminology]. 31. Maktabat Lubnan Nashirun. [In Arabic]
32. Leaman, O. (1998). Averroes and his philosophy. Curzon Press.
33. Mosleh, A. A. (2018). Ba faylasufan-e mo'aser-e Iran: Goftugo ba Gholamhossein Ebrahimi 34. 35. Dinani va digaran [With contemporary Iranian philosophers: Dialogue with Gholamhossein Ebrahimi Dinani and others]. Naqd-e Farhang. [In Persian]
36. Nasr, S. H. (2006). Islamic philosophy from its origin to the present: Philosophy in the land of prophecy. State University of New York Press.
37. Said, E. W. (1997). Orientalism: Western conceptions of the Orient. Penguin.
38. Taylor, R. C. (2000). Truth does not contradict truth: Averroes and the unity of truth. The Journal of Islamic Philosophy, 1(1), 1–21.

نسخه پیش از انتشار (ناویراسته)